

schen Sprachen”. Hamburg 1975. 445 p.). Kisebbs tanulmányai közül (számuk a százat is meghaladja) érdeklődésének mélységéről, irodalmi–teológiai tájékozottságáról, mikrofilológiai érzékenységről tanúskodik például (csupán egyetlen adatot említek) „Das erste Gedicht in bergčeremissischen Sprache” (in: Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Wiesbaden, 1981: 206–14) című cikke is.

Korosodván a magunkfajta olykor elgondolkodik a tenyerébe írt figyelmeztetésen: memento mori! Mindannyian valahogy emberhez méltó módon szeretnénk távozni a létből, ha eljön az ideje. Dehát ez nem tőlünk függ. – Kedves Wolfgang! Te túl korán mentél el, de úgy és olyan körülmények között, ahogy csak kevés tudósnak adatik meg. Utolsó külföldi utadról, amelyet Sziktivkárba tettél egy Litkin-konferencia alkalmából (hova, ha nem éppen oda, s nem éppen az Általad nagyrabecsült Litkin jegyében, ahol A. Turkinnal is találkozhattál, aki néhány hónappal utóbb követett Téged a Túlpartra?) hazatérve – egy este munkálkodni kezdtél kedves kuckódban, betűkkel telített laboratóriumodban. Itt tevékenykedtél nagy nyugalomban, mélységes elmerültségben, mikor egy pillanat alatt minden befejeztetett.

S ismét ide írhatnám megemlékezésem első mondatát, amelyet csak kevéssel egészíthetek ki: kedves és soha el nem hagyott szülővárosod temetőjében nyugszol, kollégák százainak emlékezetében létezel viszont – mozgékony, aktív lényeddel, gyors tempójú, intenzív, jellegzetes hazai dialektusoddal. S mindezen túl: a finnugorság tiszteletbeli és közszeretnek örvendő örökös családtagjaként.

Domokos Péter

Lembit VABA: Uurimusi läti-eesti keelesuhetest.

(Kutatások a lett–észti nyelvi kapcsolatok területéről)

Eesti Keele Instituut – Tampereen Yliopisto, Tallinn – Tampere, 1997. 547 o. és 22 térképvázlat

A tavalyelőtt megjelent munka a szerző húsz évvel korábbi, Läti laensõnad eesti keeles (Lett jövevényszavak az észti nyelvben) című munkájának bővített változata. Bár a cím, illetve annak megközelítő magyar fordítása inkább azt sugallná, hogy különálló tanulmányokról, illetve az adott témán belül csak egyes kérdésekről van szó, valójában jól felépített, szerves egészet alkotó, gyakorlatilag minden lehetséges részletkérdésre kitérő monográfiáról van szó.¹ A szerző fő-

¹ Legalábbis ami a lettnak az észtre gyakorolt hatását illeti. Az észtnak lettre gyakorolt hatásáról (ami jelentősebb) ebben a műben nem esik szó.

képp a jövevényszavak kérdésével foglalkozik,² de bemutatja a lettországi észt nyelvjárásszigeteket, néhány morfológiai-mondattani jelenséget, illetve a jövevényszavakon keresztül részletesen elemzi a hangtani megfeleléseket, a jövevényszavak morfológiai és szemantikai beilleszkedését, külön vizsgálja a letten keresztül az észt nyelvjárásokba bekerült német jövevényszavak hangtani sajátosságait, majd tematikusan és szófaj szerint csoportosítva vizsgálja a jövevényszavakat, végül pedig kitér a kölcsönzések elterjedtségi fokának és korának vizsgálatára.

A korpusz 1143 kölcsönzésből áll, ezekből 370 az észtországi nyelvjárásokban (ill. részben az irodalmi nyelvben) is megtalálható, 775 pedig csak a lettországi lutsi és leivui tájszólásokban³ (é. **murrak**). Ezek közül 457 olyan szó is van, amely német, orosz vagy más eredetű, és a letten keresztül került az észt nyelvjárásokba, illetve 19 olyan szó, amely az észtből (vagy a lívből) került a lettbe, majd vissza az észtbe („visszakölcsönzés” – é. **tagasilaend**). A szerző 142 esetben (12%) tartja megkérdőjelezhetőnek az etimológiát. Figyelmen kívül hagy néhány lett eredetű „nemzetközi” szót (tkp. lett reáliák elnevezéseit), mint a *latgalid* ’lett területen élt balti törzs’, *latt*, *santiim* ’lett pénzegységek’, *saeima* ’lett parlament, „szejm”’, illetve az olyan szleng kifejezéseket, mint a *saldejum(p)s* ’lett’, eredetileg lettül ’fagylalt’, ill. „idézetszavakat” (é. **tsitaatsõnad**), mint a *labriitkaalikas* ’hibrid karórépa’, a lett *labrit* ’jó reggelt!’ és az észt *kaalikas* ’karórépa’⁴ összetételét (tkp. szóvicc a két szó ritmikai egybecsengése alapján), illetve egyéb periférikus eseteket.

A korpusz fő adatainak ismertetése után a szerző megadja a korpusz forrásait, a fonematikus átírás elveit, majd áttekinti a lett–észt nyelvi kapcsolatok korábbi szakirodalmát. Ezt követi egy néhány oldalas áttekintés a lett–észt nyelvhatár kialakulásáról. A legfontosabb adatok a következők: a 7. századig a mai Lettország⁵ északi és keleti vidékein balti-finn törzsek éltek. Ezután érkeztek erre a területre a balti törzsek, melyekkel a balti-finnek elkeveredtek, és sokáig a területre a kétnyelvűség volt jellemző. A 12. századra Lettország északi részének közepe teljesen ellatgalosodott. Néhány apró balti-finn (észt, lív) nyelvi sziget fennmaradt, az utolsó a 18. században tűnt el. Ugyanakkor északabbra a lett nyelvjárásszigetek (amelyek egészen Viljandi környékéig terjedtek) észte-

² Lett jövevényszavakról van szó, tehát a szerző nem foglalkozik a korábbi balti jövevényszavakkal, ill. a balti nyelvek egyéb hatásaival. A monográfia a lett és az észt nyelv külön életében történt hatásokat tárgyalja.

³ Az eltérés valószínűleg sajtóhibából ered.

⁴ Egyetlen észt–magyar szótárunk (Nurk – Pusztay, Észt–magyar kisszótár. Szombathely, 1993) ’répa’ jelentést ad meg, tévesen.

⁵ Mivel Lettország mint államalakulat a 20. század előtt nem létezett, és a 20. században is alig változtak határai, a továbbiakban egyszerűen Lettországról írok, és ezzel a mai Lettország területére utalok.

sedtek el. Bár még az 1860-as években is történtek a nyelvhatárt módosító események (egyes földesurak pl. előnyben részesítették a lett földvásárlókat a jobbagytelkek megváltása idején), a mai etnikai határ lényegében már a 13. században kialakult.

A lettek észti elnevezése (*lätlane, Läti(maa)*) a lettek önelnevezéséből ered, ahol a mai *lat-* előtag magánhangzója eredetileg magas volt, és így került be a németbe és az oroszba is. A lettek *igauni*-nak (*Igaunija* 'Észtország') hívják az észteket: ez az elnevezés az *Ugandi* tartománynévből ered (az *u > i* a lettre jellemző disszimiláció eredménye), és eredetileg csak a déli észteket jelölte; az északabbra élő észtek elnevezése *sāmi* volt, innen *Saaremaa* lett elnevezése: *Sāmsala* (tkp. 'észti sziget'). Az etnikai határ egyébként sosem volt éles, jellemző és természetes volt a kétnyelvűség. Ez nehezítette a két függetlenné váló állam közötti határ meghúzását: 1918 után is többször módosították.

A szerző a következőkben bemutatja a két észti nyelvjárászigetet. Mivel erről a kérdésről magyar nyelvű szakirodalom nincs, a főbb adatokat itt ismertetem. A lutsi tájszólás központja Lutsi (lettül Ludza) város volt, mely Lettország délkeleti részén fekszik. Bár ez a nyelvjárásziget nagyon régi, az észtek többsége a 17. vagy a 18. század során (Nagy Északi Háború) települt erre a területre (szóbeli hagyományuk szerint *Roodzi maalt, Rood'i kuniga maalt*, azaz a svéd király területéről). A tájszólás a vöri nyelvjárás déli csoportjához tartozik, beszélőinek száma folyamatosan csökkent: 1893-as adatok 800, 1911-esek 200 beszélőről tesznek említést. Az 1930-as lett népszámlálás szerint 395 észti élt Latgale területén. Latgale egyébként régóta soknemzetiségű terület, a latgalok (lettek) mellett oroszok, fehéroroszkok (*proszto ljugyi* 'egyszerű emberek', akik *po-próosztomu* 'egyszerűen' beszélnek), lengyelek, zsidók, németek, észtek, litvánok éltek, élnek itt. Vallás tekintetében is sokszínű a lakosság: katolikusok, protestánsok (evangélikusok), ortodoxok, izraeliták keverednek. (A katolicizmus a lengyel időkből (1561–1772) maradt meg, utána erős oroszosítás következett.) A lutsi észtek katolikusok. A területen az etnikai öntudat inkább a valláshoz, mint a nyelvhez kötődött,⁶ az észtek katolikusnak (*katoliikne*) vagy helyinek (*kohalik*) vallották magukat. A múlt század közepéig a mise nemzeti nyelvű részei (pl. a prédikáció) észti nyelven folytak, a múlt század közepétől lettül. A lutsi tájszólásra jellemző, hogy nemcsak a lett, de az orosz, a belorusz és a lengyel is erősen hatott rá, gyakran nehéz elválasztani a lett és a szláv elemeket (különös tekintettel e nyelvek rokonságára). Egyes esetekben e nyelvek közös hatását is feltételezhetjük.

A vokalizmusban a lett hatás a diftongizálódásban érhető tetten: a hosszú zárt magánhangzók záródó, a hosszú, középső nyelvállású magánhangzók pedig

⁶ Pl. a földosztás ígéretével ortodox („orosz”) hitre térített lettek orosz letteknek vagy egyszerűen oroszoknak vallották magukat, holott nem egy közülük csak lettül beszélt.

nyitódó diftongusokká váltak. Emellett részlegesen tapasztalható a rövid *o uo* diftongussá válása. A nyelvtani szerkezetben a harmadik személyű felszólító mód *lass* 'hagy' segédigével való kifejezése (lett *lai* 'ua.');

a hasonlítás *ei, eigu, üškui* 'nem, nemmint' kötőszava a lett *ne, nekā* 'ua.' kötőszavak hatására; illetve a személytelen (vagy passzív) folyamatos melléknévi igenév eszközt, helyet vagy időt kifejező használata a jellemző. A lutsi tájszólásban 180 lett jövevényszó található, ezek többsége a helyi lett nyelvjárásokból származik, és csak kisebb részük a lett köznyelvből. A kölcsönzések különböző időkben mentek végbe, egyes szavakat kétszer is átvettek. A helyi lett nyelvjárásokban sok a szláv elem, és feltételezhetjük, hogy a lutsi tájszólás szláv elemeinek egy része is a letten keresztül érkezett. A lett eredetű szavak általában a falusi életmóddal függenek össze (ezzel szemben pl. a lengyel szavak az udvarházak és a városok életével kapcsolatosak).

A leivui nyelvjárást Lettország északnyugati részében, Gulbene és Alūksne járásban beszélték. A helyiek *Koiva maarahvas*-nak⁷ (a koivai föld népének) nevezték magukat a közeli Koiva folyó alapján, vagy *leivu rahvas*-nak (leivui népnek). Ez utóbbi elnevezést egyesek összefüggésbe hozták a *liivi* (lív) népnévvel, és ezért a lívek utódainak tartották őket. Még ha esetleg a két név közötti összefüggés fenn is áll, mindez nem bizonyíték arra, hogy lívekről lett volna szó: ugyanaz a népnév különböző etnikumokat is jelölhet. A leivui tájszólásnak figyelemreméltóan sok közös vonása van a harglai tájszólással. A korábbi szakirodalmak gyakran 17. (éhínség) vagy 18. századi (Nagy Északi Háború) áttelepedéssel magyarázták a nyelvjárásziget létrejöttét – ma már tudjuk, hogy folyamatos volt az észti jelenlét. 1847-ben több mint 2500-an, 1868-ban több mint 2000-en voltak, ám 1911-ben már csak 106-an. 1935-ből mégis 130-ukat sikerült regisztrálni. Az észti nyelv használata az élet egyre kevesebb területén volt lehetséges, már a század elején sem volt mindennapos. A hosszú kétnyelvűség észti-lett keveréknyelv kialakulásához vezetett, az észti nyelv rendszerébe egyre több lett vonás került be. Már a legkorábbi feljegyzésekben is feltűnő az erős lett szupersztrátum.

A leivui tájszólásban a lett hatás a mássalhangzórendszerben is érzékelhető: a félzöngés *B, D, G, Z* zöngés *b*-vé, *d*-vé, *g*-vé, ill. *z*-vé vált; *i* és *j* előtt az *s* és a *z* palatalizált *š*-sé ill. *ž*-vé vált; a nem palatalizált *l* *l*-lé változott;⁸ a szó eleji, ill. intervokális *h* kiesett (utóbbi helyén egyes beszélőknél gégezárhang áll), néhány szóban azonban meg is maradhatott; ahol a gégezárhang eltűnt, ott ez is lett hatással magyarázható. A vokalizmusra itt is a különböző diftongizációk jellemzőek. A nyelvtani szerkezetben nagyon sokféle lett hatás mutatható ki, a lutsi

⁷ Mint az közismert, az észtek *eestlane* önelnevezése csak a múlt század második felében terjedt el, addig egyszerűen *maarahvas*-nak, a föld népének, azaz helyieknek nevezték magukat.

⁸ A lett megkülönbözteti a kemény *l*-t és a lágy *l*-t.

tájszólásra jellemzőekhez hasonlók mellett a *ta* 'ez, az' mutató névmás névelőként való használata;⁹ a *nomen actionis* a létigével együtt szükségszerűséget fejez ki; a névutók a névszók elé kerülnek (tkp. előljárószókként funkcionálnak); szóösszetételekben az előtag pluralis genitivusban áll; léteznek *ai-* vagy *äi-* prefixum segítségével képzett antonímiák (a lett *ne-* prefixum mintájára); jellemző a lett igekötők bőséges használata. A szókincs tekintetében mind átvételekben, mind tükörfordításokban bővelkedik a leivui nyelvjárás. Mintegy 750 jövevényszóról van tudomásunk. A szavak tömeges átvétele a teljes beszélőközösség két-nyelvűségének eredménye. Nehéz meghatározni, melyik szó tartozik valóban a nyelvi rendszerbe, és melyiknél van szó csak alkalmi használatról. A rendelkezésünkre álló gyűjtések nem elegendőek ahhoz, hogy minden esetben eldönthes-sük, valóban kölcsönzésről van-e szó. Egyes csoportok (a hónapnevek, növények, háziállatok, madarak, halak, rovarok elnevezései) mindenképpen ide tartoznak. A szókincs ezen rétegének elfelejtése minden nyelvet váltó közösségnél törvényszerű. Igen nagy számban találhatók visszakölcsönzések, ill. a németből, oroszból vagy más szláv nyelvekből a letten keresztül való kölcsönzések. Néha nehéz megállapítani, hogy a lettből való kölcsönzéssel van-e dolgunk, vagy a korábbi észti (vagy más észti nyelvjárásokból származó) szó hangalakja később, a leivui nyelvjárásban lettesedett. Az azonban biztos, hogy a más észti nyelvjárásokkal való kapcsolat igen sokáig fennállt. A leivuiak gyakran kereskedtek vagy kerestek munkát észti területen. A szláv eredetű szavak száma viszonylag csekély. A két-nyelvűség eredménye, hogy kontaminációval is találkozhatunk, azaz az adott fogalom észti és lett elnevezése keveredett, pl. é. *puhm*, lett *krūms*: *kruhm* 'bokor'.

A kötet bevezető részét három, egymástól független fejezet zárja: Az első a személytelen (vagy passzív) folyamatos melléknévi igenév (é. **tav-kesksõna**) sajátos használatát tárgyalja. A lettben igen gyakoriak az ilyen igenevekkel képzett szerkezetek, főleg eszközt, helyet vagy időt jelölő szerkezetekben: *brauca-mais zirgs* '„utazandó” (utazásra való) ló, azaz hátasló', *dzīvojamā māja* '„lakandó” ház, lakóház', *ēdamā karote* 'évszóra való kanál, evőkanál', illetve igen gyakori a különböző szerszámok ilyen szerkezettel való megnevezése: *kartupeļu rokamā mašīna* 'burgonyát betakarító gép'. Hasonló szerkezetekkel találkozhatunk az észti nyelvjárászigeteken: *lea kūdzetāu ponn* 'hús sütésére szolgáló serpenyő', *jeletaw kamõr* 'lakószoba', *ūlttav sõna* '(köz)mondás, szólás', vagy magában az igenév: *istutaw* 'ülőhely'.¹⁰ Hasonló szerkezetek – bár kisebb gyakorisággal – fellelhetők a délészti nyelvjárásokban is, sőt, a lett területtől távolabb is. Ám a legkorábbi adatok a lett–észti nyelvhatár közvetlen közeléből

⁹ A lettben is csak nyelvjárási vonás!

¹⁰ Az irodalmi nyelvben a következőképpen hangzanának ezek a szerkezetek: *liha kūpsetav pann*, *elataw kamber*, *ūlttav sõna*, *istutav*.

származnak, és általában ezekkel az alakokkal párhuzamosan igen magas a lett jövevényszavak száma (az észtországi észti nyelvjárásokban kimutatható jövevényszavaknak mintegy harmada csak a harglai, karulai és rőugei terület déli részén van meg). Figyelemreméltó az is, hogy a személytelen folyamatos melléknévi igenév a lívben a fent említettekhez hasonló szerepet tölt be.

Az utolsó előtti fejezet címe (F. J. Wiedemann mint a leivuiak kutatója) keveset árul el valódi tartalmáról, egyfelől mert nem csak Wiedemann munkásságáról szól, másfelől mert a leivui tájszólás kutatásának a történetén is túlmegy. Így pl. olvashatunk az utolsó leivuiról, illetve újabb információkat a nyelvjárás-sziget eltűnéséről: a leivuiak nem házasodtak egymással, így a egyes házasságok útján igen hamar asszimilálódtak.¹¹ Bár a környék már a 12. században ellettesedett, a leivuiak csak a 18. század elejétől kezdtek lettül beszélni, korábban településeik kívül estek a lett települések hálóján. A korai (19. század közepéről származó) leivui szövegekben valószínűleg csak azért olyan erős a lett szubszt-rátum hatása, mert lettről fordították őket. A kétnyelvűség néhány generáció alatt alakult ki, és igen hamar kevertnyelvűséghez vezetett. A kutatástörténeti adatokon túl a fejezet néhány további néprajzi-történeti adattal is szolgál.

Az utolsó, alig oldalnyi fejezetecske igen érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet: az észti nyelvjárásokban igékhez, elsősorban egyes szám második személyű felszólító módú igékhez járulhat a *-kest* kicsinyítő képző (mindenekelőtt a gyermek- és dajkanyelvben). K. Pajusalu ezt a *-ke* kicsinyítő képző partitívuszából származtatja és deminutív optatívusnak (é. **deminutiivne optatiiv**) nevezi. Hasonló jelenség figyelhető meg a lettben, ahol az *-iņ-* képző egyaránt járulhat névszóhoz és igéhez is (*kaķ/iņ/āt*, *sēd/iņ/āt* 'kakikálni, csücsülni'; *maziņš bērniņš*, *nāciņās šurp!* 'kedves kicsi gyermek, gyere ide!'). V. A. Csirikba orosz kutató különböző nyelvekben vizsgálta a gyermekek nyelvezetét, és azt állítja, hogy a lett igére nagyon jellemző ez a kicsinyítés, viszont más nyelvben nem találkozott ehhez hasonló jelenséggel.¹² Bár feltételezhető, hogy ez a déli észti sajátosság lett hatás nyomán jött létre, addig semmit nem állíthatunk biztosan, míg ki nem mutatjuk, hogy ez olyan területeken fordul elő, ahol a szókincsben is, és a nyelvtani szerkezet egyéb területein is érvényesül a lett hatás.

A könyv második része a legterjedelmesebb (62–400). Ez a lett jövevényszavakat sorolja fel, megadja a szavak előfordulási helyét, a lett eredetét, és általában megjegyzéseket is fűz az etimológiához (az etimológia története, más lehetséges etimológiák, a szó esetleges bekerülése a lívbe is stb.) Külön tárgyalja

¹¹ Külön érdekesség, hogy míg pl. a vótoknál az asszonyok őrizték meg a nyelvet, addig a líveknél és a leivuiaknál a férfiak.

¹² Csepregi Márta hívta fel rá a figyelmemet, hogy hasonló jelenséggel az osztjában is találkozhatunk.

az észtországi észtl nyelvjárásokba (és esetlegesen az irodalmi nyelvbe bekerült szavakat) (62–247), ill. a csak a lutsi és leivui tájszólásokba bekerülteket (248–400).

A harmadik rész szintén felsorolás jellegű, ezért innen csak egy-egy érdekesebb jelenséget ragadok ki. Ez a rész négy fő fejezetre oszlik.

Az első fejezet tárgyalja a lett hangok, hangkapcsolatok megfelelőit a jövevényszavakban. A főbb tendenciákat a két nyelv hangrendszerének ismeretében könnyen ki lehet találni: míg az észtl viszonylag pontosan tükrözi az eredeti magánhangzókat (eltérések természetesen itt is akadnak), addig erősen módosítja a mássalhangzókat: a zöngés mássalhangzók helyén zöngétlenek (szó belsejében általában félzöngések) állnak, az *š* (ill. *ž*) helyén *s* (ha mássalhangzó előtt áll, vagy a kölcsönzés során a szó végére esik, akkor *ss*), az affrikáták helyén *s* vagy *ts*, *ds* hangkapcsolat áll, a palatális *ķ* (ill. *g'*)¹³ helyén pedig előfordul, hogy *t'* (esetenként *d'*). A lutsi és leivui nyelvjárásokban viszont általában ezek a hangok is jól megőrződnek. A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése viszont itt is végbemegy. A hosszú vagy félhosszú lett *p*, *t*, *k* hangoknak¹⁴ az észtlben rövid gemináta felel meg (írásban ez is *p*, *t*, *k*), a hasonló *s*-nek viszont írásban *ss* a jele (szintén rövid gemináta). Általában a jövevényszavak is beilleszkednek a fokváltakozás rendszerébe. A fejezet végén a szerző külön kitér az egyes észtl nyelvjárásokban tapasztalható más hangmegfelelésekre (ezek az esetek többségében megegyeznek a nyelvjárások eredeti szavainak alakváltozásai-val). A szabálytalan megfelelések általában analógiával, népetimológiával vagy kontaminációval magyarázhatók.

A második fejezet foglalkozik a jövevényszavak morfológiai beilleszkedésével. (A jövevényszavak 78%-a főnév, 13%-a ige, 4%-a melléknév, 2%-a határozószó, 2%-a interjekció.) A tőmagánhangzók általában megfelelnek a lett tőmagánhangzóknak, az eltérések általában a függő esetek (pl. nom., sg. gen.) átvételéből adódnak. Gyakran előfordul, hogy az észtl a lett szóvéget észtl képzőként fogja fel, és aszerint ragozza; ezen kívül, bár az *-s* sg. nom. rag az esetek túlnyomó többségében nem kerül be az észtl alakba, az *-as* végű névszóknál az észtl *-s* képzőnek fogja fel, és eszerint is ragozza. A hasonló alakú, és az észtlbe indoeurópai kölcsönzésekkel bekerült képzők (é. *-nik*, l. *-niek-*, é. *-er*, *-ōr*, l. *-er-*, *-ar-*, *-ār-*) általában az egymásnak megfelelő képzőkkel kerülnek át. Érdekes megemlíteni azt a finnugor nyelvekre jellemző vonást, hogy az ige csak valamilyen képzős alakban kerül be a nyelvbe. Így van ez az észtl lett jövevényszavainál is. Jellemző eset pl., hogy az észtl a lett infinitívus *-t(ies)*¹⁵ végződését *-ta-*,

¹³ A lett *ķ* és *g'* ejtése gyakorlatilag megegyezik a magyar *ty* és *gy* ejtésével.

¹⁴ A lett irodalmi ejtés szerint a rövid első szótag után álló zöngétlen mássalhangzók nyúlnak meg.

¹⁵ Az infinitívus tulajdonképpen jele a *-t*, az *-ies* a visszaható ige képzője.

-*da-* műveltető igét képző toldaléknak fogja fel nem műveltető jelentésű igék esetén is.

A harmadik, igen rövid fejezet a jövevényszavak szemantikai változásaival foglalkozik. A jövevényszavak túlnyomó többsége monoszéma, így legtöbbször jelentésszűküléssel, ezen belül gyakran specializálódással van dolgunk. Igen ritkák a jelentésbővülések esetek. Néhány jövevényszó pejoratív értelmet kapott, a Lettországgal határos észti nyelvjárásokban pedig a tehénnevek népetimológiai változásai a jellemzőek.

A negyedik fejezet foglalkozik a (fel- és al-)német jövevényszavak letten keresztüli kölcsönzésével. A délészti területek ugyanis a vegyes nemzetiségű (lett, észti, lív) Livónia tartomány területére estek, és ezen tartomány fő kereskedelmi útvonalai, csomópontjai lett területeken voltak. Így a lettek előbb kerültek közvetlen kapcsolatba az európai kultúrával, a lett területek fejlettebbek voltak a délészteknél. Ezért kerültek a germán (al- és felnémet, svéd) jövevényszavak többségükben lett közvetítéssel a délészti nyelvjárásokba (északon svéd (német szavaknál) és finn közvetítésekkel kell számolni). Ezek fő ismertetőjegyei, hogy az eredeti *ö, ü* (ill. *ō, ū*) helyén *e, i* (ill. *ē, ī*) áll (minthogy a lettben labiális palatális magánhangzók nincsenek); mivel a lett irodalmi nyelvből és a nyelvjárások többségéből az *o* és az *ō* is hiányzik, ezek helyén *a* (vagy *u*), ill. *uo* diftongus áll.¹⁶ Egyebek mellett jellemző a gemináták mássalhangzó-kapcsolatokkal való helyettesítése: a *ll, mm, nn* helyén *lv, mb*, ill. *nd* áll. A lettben a zöngétlen szókezdő *exploszívák* elé bekerülhet egy másodlagos *s*: ez is áruló jel lehet; hasonlóképpen az *is, ha* a *k* vagy *g* palatális magánhangzó előtt *t'-vé* vagy *d'-vé* vált.

A negyedik rész A lett jövevényszókészlet mint a lett-észti nyelvi kapcsolatok tükré címet viseli, és három fejezetre oszlik. Az első fejezet a jövevényszavak fogalmi-tematikus csoportjaival foglalkozik. Bár a jövevényszó-kutatás elmélete azt tartja tipikusnak és általánosnak, hogy az új szó új fogalommal kerül a nyelvbe, tehát olyan dolgot, jelenséget nevez meg, amelyre a nyelvben korábban nem volt lexéma, az esetek többségében az észti nyelv lett jövevényszavainál ilyenről szó sincs. Itt a kölcsönzés általában olyan pszichológiai okokra vezethető vissza, mint a saját szó ritka használata, az expresszív szinonimára való igény, ill. zavaró homonímia kiküszöbölése. Ezek a szavak ritkán kerülnek be az irodalmi nyelvbe, és a nyelvjárásokban is csak ritkán részei az alapszókincsnek. (Természetesen a lutsi és leivui nyelvjárások kivételével.) Jelentős fogalmi csoportot képviselnek az étel- és italnevek, a ruhadarabok elnevezései és a háztartással kapcsolatos kifejezések: ez arra enged következtetni, hogy a nyelvi érintkezés gyakran a családon belül valósult meg. A nyelvi kapcsolatok kutatói szerint különösen az ételnevek utalnak igen intenzív nyelvi és kulturális

¹⁶ A lett szavakban írt *o-t uo* diftongusként kell olvasni; kivételt képeznek az idegen szavak, ahol az olvasat *o* vagy *ō*.

kapcsolatokra. Ezután a szerző a következő tematikus csoportokba sorolja a szavakat: földművelés, állattenyésztés; vadászat, erdőművelés; halászat; építmények, szerszámok; háztartás; szomatikus szókinccs; flóra, fauna (ezen belül növénynevek, házi- és vadállatok nevei, madárnevek és madarakkal kapcsolatos fogalmak, halnevek, rovarnevek); ételek, italok; ruházat; mértékek, pénz; betegségek, népi gyógyászat; emfatikus szavak; interjekciók (főleg állathívó és -terelő szavak); egyéb szavak (igék, melléknevek, határozószók, kötőszók). Figyelemre méltó az első csoportban található kisebb felszíni formák megnevezésére szolgáló szócsoporthoz. Ezek általában nem egyszerű kulturális érintkezés során kerülnek át egyik nyelvből a másikba, hanem asszimiláció eredményeképpen. A beolvadó csoport ugyanis megtartja a környezetében található földrajzi neveket (nem fordítja le), így ezek a szavak tipikus szubsztrátumelemnek tekinthetők. Nem csoda tehát, hogy míg a legdélebbi észti nyelvjárások igen gazdagok az ilyen szavakban, addig a nyelvjárásszigetek bőséges jövevényszókészletében nem akad ilyen példa.

A második fejezet a jövevényszavak területi elterjedésével foglalkozik. A szó elterjedtségét két fő kérdés vizsgálatakor kell figyelembe vennünk: ha a szó igen elterjedt, akkor valószínűleg régi kölcsönzéssel van dolgunk; ill. a jövevényszavak elterjedtsége jól mutathatja a lett kulturális és gazdasági hatás irányát és mértékét. (Ez utóbbi esetben természetesen egy-egy szó elterjedése nem sokat mond, a szavak összességét kell figyelembe vennünk.)

A lett jövevényszavakat elsősorban természetesen a délészti nyelvjárásokban lelhetjük fel. Itt, a nyelvhatár mentén, hosszan elnyúló sávban volt a legintenzívebb az érintkezés. Egy-egy szó többször és több helyen is átkerülhetett az észti nyelvjárásokba, a hangtani eltérések gyakran a szomszédos lett nyelvjárások hangtani eltéréseit tükrözik. Ugyanakkor nemcsak a szomszédos nyelvjárások, de a kereskedelmi központok (pl. a tartományi központ, Riga) nyelvjárása is kapcsolatba került a délészti nyelvjárásokkal. Livonia és Estonia határa igen gyakran a lett szó terjedésének is határává vált. Ennek ellenére persze jócskán akadnak olyan szavak is, melyek az északi észti területeken is elterjedtek, sőt, átkerülhettek a finnbe, a vótba vagy az izsórba is. Ugyanakkor vannak olyan szavak, amelyeket csak északon ismernek. Ezek feltehetően betelepülő lettektől származnak (több kisebb-nagyobb lett áttelepülésről is tudunk, és erről tanúskodnak a *läti* előtagú helynevek). Mint már arról korábban szó volt, a fő kereskedelmi utak lett területre estek, ezért igen sok szláv és germán eredetű szó a letten keresztül került az észtibe.

A szerző ezután az egyes déli nyelvjárások kapcsolataira tér ki. A szigeti nyelvjárások helyzete sajátos. Főleg Saaremaa délebbi részéről jártak át nyáron Kurlandba, szolgálatba szegődni. Akiknek ismerőseik voltak a lett szárazföldön, azok közvetítették a munkaerőt. A munkát keresők Mõntu és Roomassaare kikötőjében gyülekeztek, majd vezetőikkel együtt (vitorlás-, később motor-)csónakon átkeltek a lív partra. Itt előre meghatározott napon megjelentek a munkaerőt kereső lett gazdák, és megállapodtak a munkát keresőkkel. A legtöbben a szárazföldre,

akár a parttól 50–60 kilométerre elhelyezkedő tanyákra szegődtek el (jóval kevesebben a líveknél maradtak mint halászok). A munkások ősszel legtöbbször hazatértek, de előfordult, hogy valaki néhány évig lett földön maradt. Ez a kapcsolat még a húszas években is működött, és a harmincas években csak akkor szakadt meg, amikor a lett hatóságok akadályozni kezdték az idegenek munkavállalását. A világháború előtt a szigetlakók Rigába is elmentek munkát vállalni. Természetes, hogy a lett környezetben valamilyen szinten mindenki megtanult lettül. Mivel a többség Saaremaa déli részéről érkezett, ezekben a tájszólásokban található a legtöbb lett jövevényszó. Jelentősen kisebb a jövevényszavak száma a sziget északi részén, és csak igen kevés jutott el Hiiu és Muhu szigetére, ill. más szigetekre. Mivel a szigeti lett jövevényszavak szinte kivétel nélkül megtalálhatóak a lívben is, feltételezhető, hogy legalább egy részüket lív közvetítéssel vették át.

A nyelvhatár mentén húzódó tájszólásokra általában ugyanaz a jellemző: a terület vegyes lakosságú (volt), a szomszédos tanyákon hol lettül, hol észtil beszéltek, és igen gyakori volt a kétnyelvűség (főleg a férfiaknál). Előfordult, hogy egyes kisebb észt járások lett többségű megyékhez tartoztak. A múlt század közepén a jobbágytelkek megvásárlása idején újabb lett csoportok költöztek be észt területre. Különösen Hargla környékére jellemző az etnikai keveredés. Itt a szavak átvétele mellett lett szövegeket is kölcsönöztek (körjátékok, pásztor-dalok). Átvettek bizonyos lett népköltészeti formákat (daina, szentivánéji dal) és népszokásokat (Szent Iván-napi hiedelmek és körtáncok) is. Legkevesbé szorosan a szetuk érintkeztek a lettekkel. (A szerző hosszan [12 oldal] kitér a harglai faúsztatókra, munkájukra, szokásaikra és természetesen nyelvükre is, ennek ismertetésétől azonban itt a téma periférikus volta miatt eltekintek.)

Az észt irodalmi nyelvbe (legalábbis az *Õigekeelsussõnaraamatba*) 41 lett tő (ill. származéka(i)) került be, ezekből 11 bizonytalan. E szavak túlnyomó többsége specializálódott, és az irodalmi nyelven belül gyakran a szakszókincsbe tartozik. Egy 1977-es kiadású, a kortárs észt széppróza szóstatistikáját vizsgáló kiadvány 13409 szó gyakorisági mutatóját adja meg. E szavak közül 14 (12 tő) lett eredetű (2 kétes). A leggyakoribb szó (*kauss* – ivóedényfajta) a 7. gyakorisági osztályba esik, azaz valahol az 1450. és 1647. hely között áll. A 14 szó közül 8 az 1. gyakorisági osztályba esik, azaz az 5487. hely után áll. Végül kitér a jövevényszavak továbbképzésére. Rätsep kutatásai szerint a jövevényszó származékainak száma nem a szó korától függ, hanem inkább formai és szemantikai sajátosságaitól: minél tágabb, tartalmasabb a szó jelentése, annál inkább továbbképezhető. A lett jövevényszavak jelentése legtöbbször igen konkrét, ami nem segíti elő a produktív képzést – úgy tűnik, bizonyos lett töveknek mégis az átlagosnál több származékuk van (bár ennek a kérdésnek a részletes vizsgálata még hátravan).

A harmadik fejezet a lett kölcsönzések korával foglalkozik. Ezek természetesen nem lehetnek régebbiek a két nyelv önálló fejlődésének kezdeténél. Leghelyesebb a 13. századtól számolni, amikor a latgalok betelepüdtek a korábbi észt területekre.

A lett jövevényszavakat nem mindig lehet pontosan elhatárolni a baltiaktól. Legpontosabb kritériumként az szolgál, hogy a lettben önállóságának kezdeti periódusában a következő változások mentek végbe: $k > c$, $g' > dz$, $an > uo$, $en > ie$, $in > \bar{i}$, $un > \bar{u}$. (A c és a dz helyén az észtbén szó elején s áll (a võrui nyelvjárásban ts vagy $t's$ is lehetséges), szó belsejében pedig ts (ds , $t's$, $d's$.) Ez a folyamat a 13. századra lezárult. Más kritériumok is segíthetnek: ahol kimutatható a lett hímnem - as végződése,¹⁷ ott biztos, hogy 16. századinál régebbi kölcsönzésről van szó. Ante quem non-jellegű támpontot adnak a korai észtt lexikográfia adatai: ha ott már szerepel a szó, akkor nyilván korábbi a kölcsönzés (sőt, a szó már meg is gyökere-sedett). Hasonlóképpen, ha régi versben fordul elő a jövevényszó, akkor nagyon valószínű, hogy nem lehet túl késői elem. Mint már korábban volt róla szó, a nagyobb területen előforduló kölcsönzések valószínűleg régebbiek (bár van néhány kései jövevényszó, amely igen gyorsan elterjedt – ezek az esetek általában nyelven kívüli okokkal magyarázhatóak. Néhány szónak a jelentése (speciális szerszámok) mutatja, hogy csak késői kölcsönzésről lehet szó.

A kötetet a rövidítések jegyzéke, a bibliográfia és a térképmelléklet zárja. Ezek közül egy térkép az észtt tájszólások elhelyezkedését mutatja, tizenkilenc egy-egy lett jövevényszó elterjedtségét és alakjait, kettő pedig a két nyelvjárás-sziget elhelyezkedését.

Fejes László

Hilkka Annikki Lindroos: Finské postpozice

Karolinum, Praha, 1997 (Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia CXX). 237 lap

A 237 oldalas kiadványban a szerző a finn névutórendszert mutatja be formai, funkcionális és jelentéstani szempontból. Bár a kiadvány nyelvészeti szakmunka, tankönyvként és kézikönyvként is jól alkalmazható.

Hilkka Annikki Lindroos évtizedek óta Prágában él és finn nyelvet, ill. nyelvészetet tanít a Károly Egyetemen, jelenleg az Általános Nyelvészeti és Finnugor-nyelvészeti Tanszék finnugor szárnyának a vezetője. Korábbi munkásságának a nagyközönség számára legjelentősebb eredménye két cseh–finn–cseh kisszótára.

¹⁷ A mai lettben a hímnem sg. nom. ragja $-s$ ($-š$), amely közvetlenül a tő mássalhangzójához kapcsolódik. Az $-is$ végződésű második, ill. az $-us$ végződésű harmadik deklinációban csak igen kevés szó található. A mai lettben a hímnem sg. nom. ragja $-s$ ($-š$), amely közvetlenül a tő mássalhangzójához kapcsolódik. Az $-is$ végződésű második, ill. az $-us$ végződésű harmadik deklinációban csak igen kevés szó található.